УДК 82-95

Г.Н. Зәйниева

ФАТИХ ӘМИРХАН ПУБЛИЦИСТИКАСЫН БАРЛАГАНДА

Важную роль в истории татарской литературы как периодического печатного органа сыграла газета «Альислах». Газета издавалась с 3 октября 1907 года по 22 июля 1909 года, всего было выпущено 68 номеров. Официальным редактором и издателем был Вафа Бахтияров (1881–1960), но фактически редакционную работу вел Фатих Амирхан (1886–1926). Издание было нацелено на пропаганду просвещения татарского народа, на введение новометодных программ обучения, на расширение национального образования. В газете публиковали свои произведения многие известные литературоведы, публицисты, историки (Габдулла Тукай, Фатих Амирхан, Галимджан Ибрагимов, Кябир Бакир, Ибрагим Биккулов и др.). Фатих Амирхан в каждом номере размещал свои произведения или статьи. Например, его произведения «Гарәфә кич төшемдә» («Сон накануне праздника»), «Хәкарәт саналган мәхәббәт» («Любовь-унижение»), «Картайдым» («Постарел!») изначально напечатались в газете. Он также является автором многочисленных критических статей и рецензий. Самый активный период его творчества пришелся на 1907–1908 годы. Известно, что он публиковал статьи на актуальные для татарского общества того времени темы как под разными псевдонимами, так и без подписи. Например, известно, что вступительные статьи, написанные в газете в качестве редактора, печатались без подписи. Принадлежность данных статей перу Ф. Амирхана не вызывает сомнения, так как 25 ноября 1907 года в письме своему другу журналисту и педагогу Ризвану Алуши-Ибрагимову он написал: «Если “Альислах” дошел до вас, то считай, что вводные статьи и статьи за подписью “Дамелла” написаны рукой бедного друга Фатиха!». В этих статьях в основном рассматриваются вопросы ислама, медресе-мударрисов, шакирдов, образования и обучения, религии и национальности. Представленные статьи впервые печатаются на кириллице в текстологической обработке и с дополнениями.

Ключевые слова: Фатих Амирхан, татарская литература, газета «Альислах», статьи.

The newspaper “Alislakh” played an important role in the history of Tatar literature as a periodical publication. The newspaper was published from October 3, 1907 to July 22, 1909 with a total of 68 issues. The official editor and publisher was Vafa Bakhtiyarov (1881–1960), but in fact the editorial work was led by Fatih Amirkhan (1886–1926). The publication was aimed at promoting the enlightenment of the Tatar people, the introduction of newfangled training programs and the expansion of national education. Many famous literary critics, publicists, historians (Gabdulla Tukai, Fatih Amirkhan, Galimjan Ibragimov, Kabir Bakir, Ibrahima Bikkulov, etc.) published their works in the newspaper. Fatih Amirkhan publishes his works or articles in each issue. For example, his works “Garafa kich toshemda”, “Hakarat sanalgan mahabbat”, “Kartaydym” were originally published in the newspaper and he is also the author of numerous critical articles and reviews. The most active period of his work was in 1907–1908. It is known that he published articles on topics relevant to

Tatar society at that time, both under different pseudonyms and without a signature. For example, it is known that introductory articles written in a newspaper as an editor were printed without a signature. There is no doubt that these articles belong to the pen of F. Amirkhan, since on November 25, 1907, in a letter to his friend, journalist and teacher Rizvan Alushi-Ibragimov, he wrote: "If you got "Alislah", then consider that the introductory articles and articles signed by Damella were written by the hand of Fatih's poor friend!" These articles mainly deal with the issues of Islam, madrasah mudarris, Shakirds, education and training, religion and nationality. In the period 1906–1912, the writer's work was characterized by the frequent use of Arab-Persian borrowings. The presented articles are printed in Cyrillic for the first time in textual processing and additions.

Keywords: Fatih Amirkhan, tatar literature, Alislakh newspaper, articles.

Татар иҗтимагый хәрәкәтендә мөһим роль уйнаган «Әлислах» газетасы 1907 елның 3 октябреннән 1909 елның 22 июленә кадәр нәшер ителеп, барлыгы 68 саны дөнья күрә. Ул атнасына бер тапкыр, урта кулда, уналты битле булып чыга. Рәсми мөхәррире һәм нашире Вафа Бәхтияров (1881–1960) булса да, баш мөхәррирлек вазифасын, гамәлдә, Фатих Әмирхан (1886–1926) алып бара.

Газетада күп кенә әдипләр үзләренең әсәрләрен, тәнкыйть мәкаләләрен, милли мәгариф белән бәйле язмаларын бастыралар. Габдулла Тукай, Галимҗан Ибраһимов, Кәбир Бәкер, Ибраһим Бикколов һ. б. күренекле зыялыларыбызның мәкаләләре, тәнкыйди язмалары игътибарга лаек. Фатих Әмирхан исә һәр санда үз язмаларын урнаштырып бара. Аның «Гарәфә кич төшемдә», «Хәкарәт саналган мәхәббәт», «Картайдым» һ. б. исемдәге әсәрләре башлап газетада дөнья күрә, тәнкыйть мәкаләләре нәшер ителә.

Аның шул чор татар җәмгыяте өчен актуаль темаларга язган мәкаләләрен төрле тәхәллүсләр белән дә, имзасыз да бастыруы мәгълүм. Мәсәлән, «Әлислах»та редактор буларак язган кереш мәкаләләренең күбесе имзасыз. Әлеге мәкаләләрнең аныкы булуы шиксез, чөнки 1907 елның 25 ноябрендә дусты журналист, педагог Ризван Алуши-Ибраһимовка язган хатында ул: «"Әлислах" сезгә барып ирешкән булса, баш мәкаләләр вә "Дамелла" имзалы мәкаләләрне аяксыз дустым Фатих кулы белән язылган дип укырсың!» – дип искәртә. Кереш мәкаләләрнең күпчелегендә, нигездә, мәдрәсәләргә ислах, мәдрәсә-мөдәррисләр, шәкертләр, уку-укыту, милли мәгариф мәсьәләләре күтәрелә. Түбәндәге мәкаләләр текстологик яктан эшкәртелеп һәм астөшермәләр белән тулыландырылып, укучыга беренче тапкыр тәкъдим ителә. Алар Институтның текстология бүлеге галимнәре тарафыннан әзерләнә торган Фатих Әмирханның алты томлы «Әсәрләр» академик басмасының 4 нче томында урын алачак.

Казан, 19 ноябрь

Быел августта һәрбер мәкятибе галияле[1] шәһәрләрдән килгән хәбәрләрдә университет вә башка югары мәктәпләрдә урыннар җитмәгән, керергә теләүчеләрдән фәкать бер кыйсеме генә кабул ителеп тә, калганнары кабул ителмәгәнлеге хәбәр ителәләр иде.

Бу елларда хөкүмәт тарафыннан ачылган гали мәктәпләр җитешмәгәнлек сәбәпле, частный мәктәпләр ачыла вә ачылган көне белән шәкертләр белән тулы буладыр. Бу елларда һәр җирләрдә хөкүмәт урта мәктәпләре җитешмәгән сәбәпле, берәр генә түгел, әллә ничәшәр урта мәктәпләр ачылды һәм уку хакының кыйммәтлегенә дә карамыйча, һәммәсе шәкертләр белән тулдылар. Шәһәремез Казанда гына да әүвәлдәге елларда ике мең кадәр университет студентлары урынына быел өч мең ярымнан артты, шул җөмләдән өч йөз ярымнан артыгы кызлар. Моннан ике ел әүвәл шәһәремездә 3 ирләр гимназиясе вә 3 кызлар гимназиясе вә бер реальное училище иделәр; әмма быел 6 ирләр вә 5 кызлар гимназиясе вә 2 реальное училище булды. Әүвәлдәге егерме, егерме биш университетка керү өчен имтихан тотучылар урынына, хәзер йөз вә йөз илле шуны теләүчеләр заһир булдылар. Әлхасыйль, сәяси вакыйгаларның тәэсире вә бу ике елдагы мәгыйшәтнең өйрәтүе буенча Русия яшьләре яңа гайрәт вә яңа иҗтиһад белән гыйлем вә мәгарифкә сәвекъ ителделәр[2], вә бөтен көчләрен шуңар сарыф итә башладылар! Әмма без – татарлар, нишләдек?

Менә бу сөальне кеше үз-үзенә биргәч тә, бер өмидсезлек вә бер кайгы басадыр.

Безнең яшьләремездә шул гайрәт, шул шук юкмыни? Башка халыкны мәгарифкә сәвекъ итә торган нәрсәләр безне сәвекъ итмиләрмени?

Ник безнең яшьләремез мәдрәсәләргә барып тулмыйлар? Ник безнең яшьләремез, билгакес, мәдрәсәләрдән таралып, аларны буш вә хәятсыз калдыралар?

Ник Русиянең башка җирләрендә мәктәпләрдә урын җитмәгәнлеген ишетеп тә, үткән ел өч йөз шәкерте булган мәдрәсәнең быел ике йөз генә шәкертле булганыны бөтен татар мәдрәсәләреннән хәбәр итәләр? Ник болар һәммәсе болай? Ник без дә башка кавемнәр шикелле бәхетле вә якты истикъбальле[3] түгел? дигән сөальләр бер ләхзада[4] бөтен калебләрне басадыр.

Вакыйган да, ник соң бу болай? Нәрсә моның сәбәбе? Менә шул мәсьәләләр хәзер безнең – татарларның бөтен уйлый алырлыкларыны ишгаль итәргә[5] тиештер.

Халкымызның халәте руханиясен, мәдрәсәләремезнең мәгыйшәтен вә шәкертләремезнең соңгы еллардагы хәрәкәтен вә яшьләремез-

---

[1] Мәкятибе галияле – югары мәктәпле.

[2] Сәвекъ ителделәр – юнәлделәр, алга этәрде.

[3] Истикъбальле – киләчәкле.

[4] Ләхзада – мизгелдә.

[5] Ишгаль итәргә – биләргә.

нең хәзердәге әфкяр вә мәкасыйдларын[1] белгән һичбер кеше шәкертләремезне хәят вә гайрәтсезлектә гаепли алмыйдыр, вә аларны зыя[2] вә мәгарифкә сәвекъ итмиләр, бөтен кайгымыз да шуннан килгән дип, тагый[3] дия алмыйдыр. Яшьләремез, башка кавемнәрнеке шикелле үк, укырга вә белергә сөяләр, башка кавемнәрнеке шикелле үк, истикъбальләрен вә хәтта халкымызның истикъбалене дә кайгырталар.

Алай булгач, ник башка халыкның яшьләре үз мәктәпләренә тулган шикелле, безнекеләр дә мәдрәсәләремезгә тулмыйлар, диярсез. Бу сөаль хаклыдыр. Ләкин җавабы да бик асат вә бер генә катлыдыр: мәдрәсәләремез заманның вә яшьләремезнең тәвәҗҗеһ иткән[4] урыннарына вә максудларына тәвәҗҗеһ итмиләр, гыйлем вә мәгърифәт урынына әхлаксызлык вә тәгассыб[5] кына биреп чыгаралар! Менә бөтен бәла кайда!

Менә бөтен мәгыйшәтемезне эштән чыгарган, вә бөтен сәгадәтемезне һәлак иткән, бөтен рәхәтемезне җуялткан вә бөтен истикъбалемезне һәлак иткән нәрсә кайда!

Шушы мәсьәләмезне хәятка муафикъ сурәттә хәл итә алсак, милләтемез башындагы бик күп мәсьәләләр шуның белән бергә хәл ителәчәктер.

Вакыйганда, ничек вә ни өчен дип яшьләремез мәдрәсәгә тәвәҗҗеһ итсеннәр ки, алар күз алдыларындагы шул мәдрәсә йимешләрне – муллаларымызны күреп торалар – ул бичаралар гомерләренең иң саф вакытларын шул мәдрәсәләргә биргәннәр, әмма аңар каршы мәдрәсәләр аларга нәрсә биргән?

Күбесенең сыйххәтене җуялткан, төрле-төрле начар нәшьәләргә[6] өйрәткән, әхлакларын бозган вә сәдакачылыкка өйрәтеп, ялкау вә эш белми торган ясап калдырган, бөтен гомерендә бер тиенгә ярамаслык иске вә эштән чыккан мантыйк вә хөкүмәт-мәгыйшәт вә дөньяга нәзарны вөҗүдләренә сеңдергән, һич мәгыйшәткә татбикъ ителмәслек[7] мәкятиб, мөдир хөкемнәре белдерткән вә гомердә Коръән хәдискә татбикъ итмәү шарты белән ысулы фикъһ өйрәткән, сөйләшергә вә язарга вә хәтта вакыт хазирәмездәге нәрсәләрне укып аңларга да ярамаслык итеп гарәбчә өйрәткән, 6–7 гасыр моннан мөкаддәмге заманга татбикъ итеп бирелгән фәтваларны китаплардан эзләп табарлык икътидар[8] биргән, яхуд әхбарлары тарафыннан язылган кыйссалар белән тулы, мосаннифлары берәүгә мәгълүм булмыйча, бөтен тайибат[9] хәят дөньяны хәрәм дип кычкыра торган вәгазь китаплары белән миләрен

[1] Әфкяр вә мәкасыйдларын – фикерләр һәм максатларын.
[2] Зыя – яктылык, нур.
[3] Тагый – азгын.
[4] Тәвәҗҗеһ иткән – юнәлгән, мөрәҗәгать иткән.
[5] Тәгассыб – фанатизм.
[6] Нәшьәләргә – кәеф-хәтер хушлыгына.
[7] Татбикъ ителмәслек – яраклаштырылмаслык.
[8] Икътидар – көч.
[9] Тайибат – яхшы эшләр, күңел хуш күргән әйберләр.

зәһәрләгән, бөтен үзе белмәгән нәрсәләрне (ягъни, һәммә яхшыны) инкяр итәрлек тәгассыб һәдия иткән вә сыгыр печән чәйнәгән кеби (хәдис тәгъбире) мәгънан вә хикмәтен белмичә, борыннарына ияреп, Коръән җырларга (авыл халкы тәгъбире) әһда иткән[1] – менә мәдрәсәләрнең бөтен биргән нәрсәләре!!

Бу нәрсәләр хәл хазирәмездә – егерменче гасырда бер эшкә дә ярамаганлыкыны вә, билгакес, иясенә зарар гына китердегене игътибарга алсак, яшьләремезнең гыйлемгә шулкадәр һәвәсләре белән дә бу мәдрәсәләргә барырга теләмәгәнлекләрене бик яхшы аңлыймыз.

Мәдрәсәләремез бу халәттә торсалар, тиздән коры стеналар гына калып та, Бохаридан бик зураеп кайткан зур чалмалы мөдәррисләремезнең эчләрендәге иске хламларыны шул стеналарга гына чәчәргә кирәк булачагы шөбһәсез.

Шуңар күрә мәдрәсәләрне шул көенчә калдырыйк диючеләр – аларның шәкертләрене заһирән[2] куган шикелле итмичән генә куып бетерик тә, шулай итеп, мәдрәсәләрнең вөҗүденә хатимә[3] бирик диючеләрдер. Бу кешеләр мәдрәсәләрнең вә гомумән дә голүме диниянең тамырына төшкән кортлардыр.

Без бик яхшы беләмез ки, ул мәдрәсәләр шулай табигый үлемнәре белән үлеп бетсәләр, бер гасыр да үтмәс, аның урынына яңа вә заманның таләпләренә муафикъ сурәттә ясалган мәктәпләр вөҗүдкә килер, ләкин безне куркыта торган нәрсә: шуларның икесе арасында булган вакыттыр: искеләр бетәмез дип торганда яңаларның ибтидасе дә булмас – ярымгасыр түбән халкымыз – масса, бөтенләй мәктәпсез кала.

Бәлки дә ул ярымгасыр милләтемез өчен бик кыйммәткә төшәр? Менә шушы мөляхәзәдән наши[4] дә без, мәдрәсәләремезне мәвет[5] табигыйләренә калдырып, яңаларның вөҗүденә интизар иткәнгә караганда, хәзер дә мөмкин булган мәдрәсәләрне ислах итеп вә аның белән бергә яңаларның вөҗүденә сәгый[6] итүне муафикъ табамыз.

(«Әлислах». 1907. № 7. 19 ноябрь)

Казан, 24 декабрь

Мәдрәсәләр галәмендә, шәкертләр хәрәкәте башланганнан бирле, бер кызык күренеш була киләдер. Шәкертләр мәдрәсәгә килеп, берничә ай торгач та, ягъни кыш уртасы җитеп, яз якыная башлагач та – мөдәррисләр шәкертләрне иске низам вә тәртипләр белән генә моннан соң канәгатьләндереп булмасына ышанып, төрле ислах ляихәләре[7] уйлап чыгара башлыйлар. Ләкин мондый вакыйгаларның

[1] Әһда иткән – бүләк итеп биргән.
[2] Заһирән – ачыктан-ачык.
[3] Хатимә – ахыр.
[4] Мөляхәзәдән наши – уйлаудан барлыкка килгән.
[5] Мәвет – үлем, вафат булу.
[6] Сәгый – тырышлык.
[7] Ляихәләре – тәкъдимнәре.

һәммәсендә ляихәләр, яз якынаюы сәбәпле, быел вөҗүдкә чыга алмаячак, киләчәк көз башыннан мәдрәсә фәлән-фәлән төрле ислах ителәчәк дип, шәкертләрне җуатып вә үзләре дә вөҗданнарына агыр газап булып яткан бу эшләрдән бераз бушанып калалар. Җәй көне «Дөррәтен-нәсыйхин»[1] моталәга итеп[2] вә Мәккә-Мәдинәдән бәдәл[3] җыярга килгән төрле пуркиләр[4], әллә кай төшләрдән, диянәт сатып йөрергә килгән әллә нинди дамелла фәлән дә, дамелла төгәннәр белән мосахәбә вә мөзакәрә итеп, яңа ляихәләреннән үзләре курка башлап, көзгә кадәр яңадан ислах фикерләреннән тәүбә итеп, гөнаһларыннан пакьләнеп, мәгъсумият[5] хәлендә калалар. Бичара алданган шәкертләр дә авылда ата-баба вә карчыклардан ишетеп килгән вәгазьләре саясендә[6] мәдрәсәдә яңадан берничә айлар тыныч кына торып торалар. Кыш урталарына таба бу вәгазьләрнең әсәрләре беткәч, яңадан хәлләренең начарлыгыны төшенә вә яңадан ислах таләп итә башлыйлар. Мөдәррис җәнаблары да яңадан шәкертләрне бу тәртипләр белән икънаг итү[7] заманасы кичкән икәнене күз алдында күрә башлый: яңадан ляихәләр, киңәшләр, тагы әллә нәрсәләр башлана, яңадан гәзитә сәхифәләрендә мәдрәсәләр хәле вә фәлән мөдәрриснең ислах ляихәләре заһир буладыр.

Елдагы гадәтчә, бу хәл быел да заһир булды: Уфада мәдрәсәләрне берләштереп, бәгъзысыны – рөшдия[8], бәгъзысыны – игъдадия[9], галия[10] ясарга киңәшләр башланган.

Казанның Зәңгәр мәсҗед мәдрәсәсене[11] дә мәктәп рөшдия, игъдадия сыйныфларына аерырга карар биреп, быел соң булганлыктан, киләчәк елга кичектерелгән («Әлислах», номер 11), мәдрәсәи «Мәрҗания»не[12] дә ислах итәр өчен бу көннәрдә бер комиссия сайлаганнар.

---

[1] «Дөррәтен-нәсыйхин» («Нәсыйхәт сөйләүчеләрнең энҗеләре») – XIX гасырда халык арасында киң таралган дини-әхлакый китап.

[2] Моталәга итеп – укып, өйрәнеп.

[3] Бәдәл – билгеле бер хакка ялланып, кеше өчен хаҗга барудат гыйбарәт гамәл.

[4] Пуркиләр – чакырылмаган җиргә сәдака алыр өчен соранырга яратучы кешеләр (гадәттә, шәкертләргә әйтелгән).

[5] Мәгъсумият – гөнаһсыз.

[6] Саясендә – ышыгында.

[7] Икънаг итү – ризаландыру, ышандыру.

[8] Рөшдия – башлангычтан югары (урта) мәктәп.

[9] Игъдадия – мәдрәсәдә югары белем алуга хәзерләү сыйныфлары.

[10] Галия – югары белем.

[11] Казанның Иске татар бистәсендә урнашкан Зәңгәр мәчет каршында 1825 елда ачылган дини уку йорты, кадими «Халидия» мәдрәсәсе эшли. Исеме мәдрәсәне 1917 елда ябылганга кадәр җитәкләгән имамнар фамилиясеннән (Халитов) алынган.

[12] 1770 елларда Казанның Беренче җамигъ мәчете (хәзер «Мәрҗани» мәчете) каршында ачылган мәдрәсә, мөселман халыклары арасында абруйлы иң эре җәдит мәдрәсәләренең берсе. 1870 еллардан шунда укыткан дин һәм җәмәгать эшлеклесе, тарихчы, педагог, дин галиме ахун Шиһабетдин Мәрҗани (1818–1889) исеме белән аталган.

Уфаның мәдрәсәи «Галия»сенә[1] дә корбан гаеденнән соң фән мөгаллиме китертмәкче булганнар ... илх[2]. Әлхасыйль, һәммәсендә ислах ляихәләре чыккан, быел вакыт соң булганлыктан, киләчәк елга калдырылыр. Җәй көне мәдрәсәләремез тагы тәүбә итеп куярлар, тагы киләчәк кыш уртасына кадәр искечә барыр. Аннан соң тагы ляихәләр чыгар! Яһу[3], кайчан бетәчәк бу комедияләр?!

Кайчан бер алга, бер артка атлап, бер урында тору урынына, акрын гына булса да алга, алга таба китәрмез?!

Мәдрәсәләрдә шәкертләрнең елдан-ел кимүләре, мәдрәсәгә кергәннәренең дә, ул иске фәннәргә хлам дип кенә карап әһәмият бирми башлаулары – менә болар һәммәсе фактлар (ма кянә[4]) бит! Боларга каршы күз йому, боларны игътибарга алмау башында ми кичмәгән (әфьюн белән) кешегә мөмкин түгел бит! Шәкертләргә кергән фикер вә яңа нәзарларны[5] бәддогалар[6], мәдрәсәләрдән куулар, аталарына әләкләүләр белән генә чыгарып булмаганыны һәр мөдәррис үзе тәҗрибә итеп белде, шуңар күрә канәгать итәргә тиеш иде бит!

Ләкин, мәгаттәәссеф, заманның бу сабаклары надан вә канына искелек сеңгән мөдәррисләремезгә бер дә тәэсирсез калган икән: алар һаман яшьләр, вә аларның гомерләре белән уйнарга телиләр вә заманның куәтле инкыйлабына каршы – тупка каршы, җиңенә таш төяп сугышырга теләгән җаһил бохарилар кеби башларындагы чүп-чарлары белән сугышмакчылар икән! Никадәр тәәссеф[7] ки, мөдәррисләремез тарихе гомумидән хәбәрсезләр. Без аларга коруне вөста[8] тарихыннан берничә вакыйгаларны хәтерләренә төшерер идек тә, алар да үз хәрәкәтләрен яхшырак аңлый башларлар иде!

Бу искелек сакларга тырышу – без татарларда гына булган нәрсә булмыйча, тарихта мисле бик күп мәртәбәләр сәбакать[9] иткән вакыйгадыр: коруне вөста католик руханиларының бөтен куәтләре белән гуманистларга (инсаният[10] вә яңа әфкяр тарафдарлары) каршы сугышлары вә хәтта бу сугышка католик хөкемдарлар вә мәмләкәтләр дә керешеп, гаскәр куәте белән яңа әфкярне таратмакчы булулары яңа фикер тарафдарларын инквизиция мәхкәмәсендә хөкем итеп, утларга ягулары, төрле газаплар белән турап үтерүләре – менә шушы кадәр тырышулар, шушы кадәр вәхшәтләр дә хөр фикерләр вә яңа мәгый-

---

[1] Уфа шәһәрендә 1906 елның октябрендә ачылган мәдрәсә, XX йөз башында татарлар һәм башка төрки мөселманнарның иң эре мәгърифәт учакларының берсе. Мәдрәсәне нигезләүчесе һәм җитәкчесе Зыя Камали була. Мәдрәсә дин әһелләре әзерләү юнәлешендә эшли, уку-укыту курсы якынча 30 фәннән торган.

[2] Илх – һәм башкалар.

[3] Яһу – «И Алла, я Алла» дигән мәгънәдәге сыгыну ымлыгы.

[4] Ма кянә – элеккечә, ничек булган булса шулай.

[5] Нәзарларны – фикерләрне, карашларны.

[6] Бәддогалар – явыз теләкләр, каргышлар.

[7] Тәәссеф – үкенү, ачыну.

[8] Коруне вөста – Урта гасырлар.

[9] Сәбакать – беренчелек.

[10] Инсаният – кешелек.

шәтне баса вә бетерә алмаганнар. Ул һаман галәбә иткән[1], ул дөньяда хөкем сөрә башлаган!

Менә шундый кечкенә генә бер мисалда, шулкадәр икътидарсыз[2], гайрәтсез безнең мөдәррисләремезгә яңалыкка каршы бу сугышларында мәгълүб[3] булачакларын күрсәтергә йитәр иде!

Шуңар күрә яшьләр вә аларның гомерләре белән уйнау заман вә якты мәгыйшәт тарафыннан гафу ителмәячәк икәнене белеп, йә әсаслы ислахка тотынырлар, яхуд көчләре йитмәслек вазифадан истигъфа итеп,[4] эш эшләрлек кешеләргә урын бушатырлар иде!

(«Әлислах». 1907 ел. № 12. 24 декабрь)

Казан, 31 август

Без үткән номерда руханилар съезды хакында берничә сүз язып, аларның заман вә тарих кагыйдәләренә интыйбак итәргә[5] теләмәгәнлекләрен мисаллар белән күрсәтергә тырышкан идек. Хәзер безнең күз алдымызда татар мәгыйшәтендә безнең бу мөддәгыемезне[6] мөсбәт[7] вакыйгалар күренеп торалар.

Алып укыңыз «Вакыт» гәзитәсендәге мәдрәсәи «Хөсәения» игъланын; сезнең монда күрәчәк маддә вә кагыйдәләреңез һәммәсе бер әсаска – кешене көчләп мөтәдәйин[8] вә милли ясау әсасына мәбнадырлар[9].

Бу бер җөзьи мисал гына, бу фәкать йөз, мең вакыйгалардан берсен генә күрсәтә торган вакыйга. Әгәр без татар гомуми мәгыйшәтенә, хосусан мәдрәсәләр вә гаилә мәгыйшәтенә дикъкатьлечә карасак, боларның һәммәсендә шул ук әсас, шул тактика күрәмез: көчләп, орышып, сугып мәсҗедкә йөртү, көчләп, газапланып, әллә нинди калыпсыз киемнәр киеп йөрергә мәҗбүр итү.

Теләгәнеңез бер мәдрәсәне тотыңыз – монда мөдәррис вә хәлфә әфәнде, кулына чыбыркы вә таяк тотып, шәкертләрне мәсҗедкә куып йөри. Теләгәнеңез бер татарны тотыңыз – ул да баласын шул ук рәвештә мәсҗедкә куа. Ялкау шәкерт, мәсҗедкә барырга теләмәгән бала хәлфәдән, атасыннан качалар, калыр өчен гозерләр[10] эзләргә, ялганнар табарга тырышалар. Моннан чыга торган нәтиҗә бер генә, ул да: болар көчләгән нәрсәне дошман күрү, җаны белән аннан бизү, барса да, нифак[11] белән барып, файдасызга гомер заигъ итү[12].

---

[1] Галәбә иткән – җиңгән.
[2] Икътидарсыз – көчсез.
[3] Мәгълүб – җиңелгән.
[4] Истигъфа итеп – гафу үтенеп, хезмәттән азат ителеп.
[5] Интыйбак итәргә – килешергә, яраклашырга.
[6] Мөдәгыемезне – дәгъвабызны.
[7] Мөсбәт – уңай, исбат ителгән.
[8] Мөтәдәйин – диндар.
[9] Мәбна – нигезләнгән.
[10] Гозерләр – сылтаулар, сәбәпләр.
[11] Нифак – күз буяучылык.
[12] Заигъ итү – әрәм итү.

Милли кием мәсьәләсенә килсәк, ул да нәкъ шул ук вазгыятьтә тора: мине көчләп, үзем сөймәгән капчык эченә тыгып куялар, миллият исеменнән миңа җәй көне 30 градуслы эсседә эссе каракүл бүрек киеп йөрүне тәклиф итәләр[1], теләмәсәм, кыйнап кабул иттерәләр, нәтиҗә ни була; нәтиҗә бер генә: мин бу нәрсәләрне килештермәү генә дәрәҗәсеннән узып, дошман күрә башлыйм.

Мин әүвәлдән ялкаулыгымнан мәсҗедкә йөрми торган кеше, хәзер аны дошман күреп, ата вә хәлфә власте астында булганлыгымнан гына, мәҗбүри мәсҗед кошы булып, күз буяп йөри башлыйм.

Мин әүвәлдә татар гадәт вә киемнәрен, вкусыма килмәгәнлектән генә сөйми торган кеше, вәлиләр җәбере астында аны кия башлыйм, ләкин чын күңелем белән җирәнеп, бөтен татар гадәтләреннән хакыйкый бизеп, дошман күреп киям.

Әлхасыйль, мин кальбем белән камил урыслашкан, бөтен татарлыктан бизгән вә аны чын күңелем белән дошман күрүче булам.

Монда кем гаепле? Яшьләрнең бер кыйсемен бөтен татарлыктан биздергән кешеләр кемнәр?

Моның җавабы бер генә: монда көчләп диянәт[2] вә миллият кертергә тырышучылар гаеплеләр.

Диянәт вә миллият шикелле кешенең кәмаль[3] теләве белән генә чыгарга вә үсәргә мөмкин булган хиссиятне чыбыркы белән кертергә теләүчеләр гаеплеләр.

Диянәтне кешене ышандырып, вөҗданын мәгълүб итеп[4], чәчү урынына – кулларында әллә нинди куәт бар кешеләр шикелле грубый куәт белән чәчүчеләр гаеплеләр.

Бу бичаралар, үзләре дә белмичә, үзләренең хезмәт итәмез дип уйлаган фикерләренә вә аның чәчелүенә зарар итәләр. Болар, үзләре дә белмичә, диянәт вә миллият каршында иң зур гөнаһлы кешеләр булып калалар. Болар Коръән шәрифнең: «Вә җәдилһүм билләти һия әхсәнү»[5] фәлсәфәи җәлиләсенә[6] капма-каршы барып, хөкемен нәсех итмәкче[7] булалар!

Менә шуның өчен без бөтен руханиларны иске тәгассыбларын[8] ташлап, милләт хәлендә булмаса, фәкать үз хәлләрендә генә булса да, башларын йөртеп карарга өндимез.

Әгәр безнең бу дин хадимнәре руханиларымыз, аз гына булса да, үз хәрәкәтләрен ислам рухына татбикъ итәргә[9] теләсәләр, әгәр

---

[1] Тәклиф итәләр – кушалар, боералар.

[2] Диянәт – динлелек.

[3] Кәмаль – җитешкәнлек, тулы, бөтен.

[4] Вөҗданын мәгълүб итеп – вөҗданына каршы эшләргә мәҗбүр итеп.

[5] Мәгънәсе: «[Ислам диненең хак икәнен ачык күрсәтү өчен], кешеләр белән яхшы сүз белән бәхәсләш» («Нәхл» («Умарта кортлары») сүрәсенең 125 нче аятеннән).

[6] Фәлсәфәи җәлиләсенә – фәлсәфи бөеклегенә.

[7] Нәсех итмәкче – үзгәртмәкче.

[8] Тәгассыбларын – фанатизмнарын.

[9] Татбикъ итәргә – килештерергә, яраклаштырырга.

мәшәкать булса да, ислам әхкямнәренә[1] коры гадәтләр вә тәгаббедләр[2] дип кенә караудан ваз кичеп, диннең бер мәгълүм максат вә фәлсәфәи иҗтимагыягә хезмәт итә икәнчелеген аңласалар, дин әвамиренең[3] тәклифе[4] белән кертелмәячәк нәрсә икәненә исламның үзеннән дә мисаллар табарлар иде.

Сирка[5] өчен катгы йәд[6], шәраб, хәмер, зина өчен хәд[7] фарыз иткән ислам әвамир тугрысында һичбер андый җәзалар тәгъйин итмидер: намаз, зәкят, хаҗ, сумны әда итмәгән[8] кешеләр һичбер төрле дөньяви җәзага дучар булмыйлар.

Бу ни димәк? Җәзалар белән тәрк ителүе[9] матлуб[10] фигыльләрне тәрк иттерү максудына кыйсмән муафикъ булынса да, дөньяви җәзалар белән куркытылып кылдырылган нәрсәләр гыйбадәт түгел, бәлки тәзйигъ[11] гомер генә була димәк түгелме?

Католик инквизиторлары бөтен христианлык тарихын кызартырлык дәрәҗәдә түккән каннар белән католиклыкны күпме тәрәккый иттерделәр?

Менә без шуңар күрә дә татар руханиларына: «Әфәнделәр, әгәр сез үзеңез хезмәт итә торган мәсләккә вә аның алдында бик күп гакылларны тез чүктергән фәлсәфәләренә хакыйкать ышанасыз икән, аны кыйнап кабул иттерүне кирәксенмәңез, әгәр хакыйкать сез исламият, диянәт хамилары[12] буласыңыз килә икән, аны хөсне тәрбия вә аңлату белән нәшер итеңез, шулай гына булганда аннан максуд булган файда хасил була, вә шулай булганда гына ул «нифак» гонванынннан[13] чыгып, хакыйкый «диянәт» гонваны белән исемләнергә мөстәхикъ[14] буладыр» димез.

Менә хәзер мәдрәсәләрдә укулар башлана; шәкертләр кабул ителенә башлый, маддәләр төзелә, уку вә укытудан башка һәрнәрсәгә: сач, сакал, мыек, чалбар, бүрек, кәләпүш, ашау, эчү, хәлфәләргә итагать итү, мөдәррисләргә тәгъзыйм[15] вә инхина[16] итү, байларга нифак[17]

[1] Әхкямнәренә – хөкемнәренә, законнарына.
[2] Тәгаббедләр – диндарлыклар.
[3] Әвамиренең – әмерләренең, боерыкларының.
[4] Тәклифе – кушуы, боеруы.
[5] Сирка – урлау.
[6] Катгы йәд – кулны кисү.
[7] Хәд – чыбык белән сугу җәзасы.
[8] Әда итмәгән – үтәмәгән, түләмәгән.
[9] Тәрк ителүе – туктатылуы.
[10] Матлуб – таләп ителгән, соралган.
[11] Тәзйигъ – әрәм итү.
[12] Хамилары – яклаучылары.
[13] Гонванынннан – исеменнән.
[14] Мөстәхикъ – лаеклы, хаклы.
[15] Тәгъзыйм – олылау.
[16] Инхина – бөгелү.
[17] Нифак – әшәкелек.

вә мөдаһәнә кылу[1], мәсҗедкә чыгу, намаз уку илхларга[2] низам вә кагыйдәләр куела. Без нәрсәгә бу кагыйдәләр дип сорыймыз.

– Диянәт вә миллият рухында шәкерт тәрбия итәр өчен, – дип җавап бирәләр.

Без аларга: «Юк, ялганлыйсыз! Бу нәрсәләр белән мең ел бер генә кешене тәрбия итеп торсаңыз да, максудыңызга ирешә алмаячаксыз. Үзеңезнең хакыйкый мөселманнар җитештерүдән гаҗиз икәнеңезне каплар өчен күз генә буйыйсыз, чын диянәт урынына үзеңезнең Бохарадан ияртеп кайтканыңыз нифак орлыгын чәчәргә генә тырышасыз, диянәтне әллә нинди кагыйдәләр, мәдрәсәдән куулар, ата белән бала бозыштырулар белән сакламыйлар, аның белән чәчмиләр, бәлки вөҗдан тәрбиясе белән чәчәләр, ләкин аннан сез гаҗиз», – димез.

(«Әлислах». 1908. № 43. 31 август)

Казан, 25 октябрь

Сентябрь 23 ендә мәдрәсәи «Хөсәения»дән 33 шәкерт «Буби» мәдрәсәсенә китте. Шулкадәр вәкыфлар, шулкадәр васыйлар[3], бай мөтәвәллиләр[4] белән матди җәһәте тәэмин ителгән, бөтен Русия татарлары күз тегеп торган бер мәдрәсә үзенең иң иҗтиһадлы шәкертләрен икънаг итә алмады[5]. Никадәр низамнар төзелгән: җөббә киюләр, чәч кырдырулар, мәсҗедкә йөрүләр фарыз вә илзам ителгән[6] бер мәдрәсәдә әллә нинди зур исемле, зур шөһрәтле мөтәвәллиләр тарафыннан идарә ителеп, бик күп нәрсәләр көтелә торган бердәнбер мәдрәсәдә никадәр мәшәкать сарыф ителгән вә никадәр хезмәт кертелгәннән соң, шәкертләрне икънаг итәрлек фән вә укытучылар табылмыйлар!

Моңар безнең милләтчеләремез ничек карасалар – карасыннар, безнең картларымыз мәгыйшәтнең бу күренешен нинди «фатиха» вә «бәрәкәт» белән тәгълил итсәләр[7] – итсеннәр, ләкин без моны үземезнең күптән сөйләп, язып килгән нәрсәләремезне ныгыта торган яңадан бер дәлил дип кенә ышанамыз. Бу мәдрәсәләр әсасларыннан ислах ителмичә, хәятымыз өчен яраклы һәм дәвам итәргә хаклы нәрсә була алмыйлар.

Мадам ки[8] мәдрәсәләр башында беркайда да голүме хәятия тәхсил итмәгән кешеләр тора; мадам ки алар уку, укыту эшеннән бигрәк, чәч, сакал мәсьәләләре, портнойлык эшләре белән иштигаль итеп, үзе алган тәрбия белән яшьләремезне дә черетмәкче булалар; ма-

[1] Мөдаһәнә кылу– икейөзлеләнү, ялагайлану.

[2] Илхларга – һәм башкаларга.

[3] Васыйлар – бирелә: ярдәм итүчеләр.

[4] Мөтәвәллиләр – вәкыф эшләре белән шөгыльләнүчеләр, мәчет-мәдрәсә эшләрен башкаручылар.

[5] Икънаг итә алмады – канәгатьләндерә алмады.

[6] Илзам ителгән – өстен чыккан.

[7] Тәгълил итсәләр – сылтау күрсәтсәләр, сәбәп күрсәтсәләр.

[8] Мадам ки – чөнки, әгәр шулай икән, чынлыкта.

дам ки һәр эшемездә булган шикелле, мәдрәсә эшләремездә дә кода-кодагыйлык мөнәсәбәте иң мөхтәрәм урын ишгаль итә, мәдрәсәләр череп бетәргә мәхкүм[1], кызганыч, дарел-гаҗәзә[2] булуларында дәвам итәчәктерләр.

Рәхим итеп бер уйлап караңызчы: ни өчен Галим хәзрәт белән Рәхим кари[3] ул мәдрәсәне шулкадәр «үз» итәләр?

Ни өчен алар Әхмәд бай (Аллаһ рәхмәт итсен) вәкыфыннан истифадә итеп,[4] мәдрәсәне кәйфе йәшаә[5] тәсаррыф итү[6] икътидарына[7] маликлар? Нәрсә вә кем аларга ул хакны биргән дә, кемнәр бирергә үзләрен хаклы күргәннәр? Мәдрәсәгә мөгаллимнәр җитешми икән, аңар без дә ышанамыз, аңар шәкертләр дә ышаналар, алар да бүген безгә яңа мөгаллимнәр пешереңез димиләр. Мәсьәлә бары – мөгаллимнәр җитмәгәч, иҗтиһады вә мәхәббәте белән шәкертләргә үзен сөекле таныткан мөгаллимнәр ник куылалар? Ни өчен мөгаллимнәрне үлчәү Галим хәзрәт белән Рәхим карый кулына тапшырылып, бөтен эш фәкать кода-кодагыйлык хәтере өчен эшләнә? Мөгаллимнәр юк имеш? Әгәр мөгаллимлек вазифасы белән бергә Галим хәзрәтнең ризалыгын табу, аныңча йөрү, тору, киенү, уйлау шартлары да кушу, табигый, бер вакытта да фән укытырлык мөгаллим табылмас!

Әгәр бөтен татар малайлары гали образование алып чыксалар да, Галим хәзрәт шартларына риза булырлык «түбән», «үзләрен үзләре» тәхкыйрь иттерерлек[8] кешеләр табылмаслар. Һәм Ходай насыйп итсен дә, табылмасыннар. Ходай насыйп итсен дә, безнең зыялыларымыз арасында тарилкә ялаучы пуркилар[9] булмасыннар! Галим хәзрәт тә яхшы белсен: фән мөгаллимнәре, яшьләремезне тәрбия итәрлек мөгаллимнәр аның үлчәве шикелле тар үлчәү вә астында искелектән башка һич почвага малик булмаган үлчәүгә сыя алмаячаклар.

Әгәр мәдрәсәне халкымызның мәгыйшәте өчен файдалы итәргә теләсә, мөгаллимнәрне ул үлчәргә түгел, бәлки аңар караганда зыялырак мөгаллимнәрдән үзен үлчәтергә вә тулмаган җирләрен шуңар карап тутырырга тиештер.

Шәкертләр «Буби» мәдрәсәсенә киттеләр. Бу ни дигән сүз? Зур бер шәһәрнең электриклар белән яктыртылган, зур вәкыфлар белән тәэмин ителгән мәдрәсәсеннән бу хасиятләрнең[10] берсенә дә малик булмаган бер авыл мәдрәсәсенә баралар.

---

[1] Мәхкүм – хөкем ителгән.
[2] Дарел-гаҗәзә – көчсезләр йорты, картлар йорты.
[3] Кари –Коръәнне яттан укучы кеше.
[4] Истифадә итеп – файдаланып, кулланып.
[5] Кәйфе йәшаә – ничек телиләр.
[6] Тәсаррыф итү – кулда тоту, эшне идарә итү.
[7] Икътидарына – көченә.
[8] Тәхкыйрь иттерерлек – хурлардык.
[9] Пуркилар – чакырылмаган җиргә, ашка, мәҗлескә сәдака алыр өчен йөрүче, соранырга яратучы кеше.
[10] Хасыятьләрнең – үзенчәлекләрнең.

Соңгы мәдрәсәне әүвәлгесенә тәкъдим итәләр, әүвәлге мәдрәсәдә гомерләрен тәләф була[1] дип ышанып, гомерләрен коткарыр өчен шул бер кечкенә авыл мәдрәсәсенә качалар!

Шул бер, ике, өч гайрәтле, эшлекле зыялы татар яшьләре тарафыннан иҗад ителеп тә, аз бер микъдар акча белән идарә ителә торган мәктәпләр хәзер үзенә укырга тели торган яшь татарларны җәлеп итә, монда ни хикмәт соң? Бу нинди «фатиха» бәрәкәте соң? Менә бу сөальләргә җавап биргәндә, безгә бик күптән сөйләп язып килгәнемез сүзне үк әйтергә тугры киләдер: чөнки берсе зыялылар, хакыйкатән хезмәт итәргә тели торган зыялылар тарафыннан яңа мәгыйшәтне истикъбаль[2] өчен тәрбия итәлә, әмма икенчесе дә вәкыфларга урыннар кода-кодагый тирәсендә табылсын өчен, агай-эне хәтере кырылмасын өчен, мәгыйшәтнең киресенә таба монастырь уставы белән тәрбия ителәдер.

Без монда кариэләремезнең[3] дикъкатьләрен түбәндәге нәрсәгә җәлеп итәмез: картлар кулына тапшырылгач, матди җәһәте тәэмин ителгән мәдрәсә дә ни хәлгә калды. Эшлекле зыялылар эш башында булгач, кечкенә бер авылда бер-ике әһел һәммә саясендә[4] үзенә укырга теләүче яшьләрне җәлеп итәрлек мәктәп вөҗүдкә килеп, тәрәккый итте, итә һәм (халкымыз тәкъдир итә ала башласа) итәчәктер. Менә шуңар күрә дә без, **хәзер картларга урын бушатып, яшьләргә юл бирергә вакыт җитте!** дип бөтен татарга хитаб итәсемез[5] килә.

(«Әлислах». 1908 ел. № 49. 25 октябрь)

Басмага әзерләде:

Зәйниева Гөлнара Нургали кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

К печати подготовила:

Зайнеева Гульнара Нургалиевна,
кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела текстологии Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

gulnara.zaineeva@mail.ru

---

[1] Тәләф була – әрәм була.

[2] Истикъбаль – киләчәк.

[3] Кариэләремезнең – укучыларыбызның.

[4] Саясендә – ышыгында, күләгәсендә.

[5] Хитаб итәсемез – мөрәҗәгать итәсебез.